

ЕПОХА СУЧАСНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ С. КУЗНЕЦЯ

Досліджено теоретично спадщину С. Кузнеця, продемонстровано основні етапи розробки теорії економічних циклів та системи основних макроекономічних показників.

Ключові слова: «закон Кузнеця», система національних рахунків, ВВП, емпіричні дослідження.

Уже більше як чверть століття немає в живих Саймона Кузнеця, але у котрий раз пам'ять повертає до нашого славного земляка останнім часом усе частіше. І навіть не тому, що економічна громадськість відзначила його 110-річний ювілей. Зараз як ніколи нам в Україні потрібні його наукові ідеї та розумні поради. Адже вже котрий рік економіку не можемо вивести на траєкторію сталого зростання.

Рік тому про таке прагнення заявив новообраний Президент України В. Янукович. Свій виступ 2 червня 2010 року на 2-му засіданні Комітету з економічних реформ він розпочав промовистими словами: «Я оголошую перший етап реформ, які повинні привести нас до успіху. Наша мета проста, ясна – Україна впродовж 10 років має увійти до двадцятки найрозвинутіших країн світу, рівень життя громадян України повинен відповідати європейським стандартам» [1]. Заявлена Президентом ідея потребує не лише акумуляції ресурсів, виробничих зусиль, але й напруженої інтелектуальної праці. Надто сильні загрози і ризики стоять перед суспільством і його новою владною командою, в тому числі дефіцит макроекономічного мислення, брак розуміння сучасних тенденцій розвитку. А воно конче потрібне, щоб уміло реалізувати потенціал України, її конкурентні переваги: прекрасні чорноземи, сприятливі кліматичні умови, вигідне геостратегічне розташування, дешеву робочу силу з високим освітнім рівнем. На жаль, зараз вони не задіяні.

Проблема довготривалого економічного зростання привертала увагу економістів ще з часів меркантилізму. Важливе місце вона займала у працях А. Сміта та інших представників старої класичної школи. З перемогою наприкінці ХІХ ст. маржиналістської революції і утворенням неокласичної школи, що зосередилася на рівноважному мікроекономічному аналізі, інтерес до проблеми зростання дещо зменшився. Однак великі потрясіння, якими у ХХ ст. ознаменувався період між двома світовими війнами в економіці розвинених західних країн, примусили економістів знову звернутися до цієї проблеми.

У ході «кейнсіанської революції» та розвитку макроекономічного аналізу праці С. Кузнеця закладають підвалини сучасної теорії економічного зростання. Інтерес до проблеми посилюється в 1950-ті роки, коли поступово почав вичерпуватися потенціал зростання, що виник у повоєнний період, загострилося суперництво Сполучених Штатів з Радянським Союзом, з Японією, заявили про себе проблеми розвитку країн «третього світу». Ключову роль у формуванні сучасної теорії економічного зростання відіграли праці С. Кузнеця, засновника кількісного підходу у дослідженні цієї проблеми [2].

Кузнець (Kuznets) Саймон Сміт (30.04.1901–10.07.1985) народився у Харкові [3]. Коли йому виповнилось 6 років, його батько, торговець хутром, виїхав у США. Після закінчення гімназії протягом двох років С. Кузнець навчався на юридичному факультеті Харківського університету, де активно вивчав економічні науки. Потім два роки працював у бюро статистики праці Центральної ради профспілок Української РСР, керував однією із секцій. У 1921 р. опублікував в Україні першу статтю «Грошова заробітна плата робітників і службовців фабрично-заводської промисловості м. Харкова в 1920 р.».

У 1922 р. С. Кузнець переїхав до батька в Нью-Йорк. Ставши громадянином США, уже через рік закінчив Колумбійський університет зі ступенем бакалавра, а у 1924 р. здобув ступінь магістра з економіки; в аспірантурі під керівництвом У. Мітчелла підготував і захистив дисертацію на тему «Циклічні коливання: роздрібна і оптова торгівля, Сполучені Штати, 1919–1925» (1926), отримав ступінь доктора економіки. Наступних півтора роки працював науковим співробітником у Раді з досліджень в галузі соціальних наук (РДСН). З 1927 р. співпрацював з У. Мітчеллом в Національному бюро економічних досліджень (НБЕД), з 1930 і до 1960 рр. був його провідним штатним співробітником, керівником програм. 1931 р. С. Кузнець став професором економіки і статистики Пенсільванського університету, у 1954–1960 рр. працював професором політекономії в університеті Джонса Гопкінса, з 1960 р. – професором економіки у Гарвардському університеті. Під час Другої світової війни у 1942–1944 рр. був на державній службі в Управлінні військового виробництва та в 1944–1946 рр. працював заступником директора Бюро планування та статистики при Міністерстві військової промисловості США. 1949 р. С. Кузнець був призначений головою Комітету економічного зростання у РДСН, став одним з ініціаторів заснування і керівником Міжнародної асоціації з досліджень доходу і багатства, діяльність якої відіграла важливу роль у стимулюванні та координації досліджень національних рахунків у різних країнах і в розвитку історичної статистики. Залучався до міжнародних дослідних проєктів: у 1953–1963 рр. був головою Проєкту Фалька з економічного розвитку Ізраїлю, з 1963 р. – почесним головою Інституту економічних досліджень Моріса Фалька (Ізраїль), у 1961–1970 рр. – головою Комітету з економіки Китаю в рамках РДСН. С. Кузнець обирався президентом Американської статистичної асоціації (1949 р.), президентом Американської економічної асоціації (1954 р.), яка 1977 р. нагородила його медаллю Ф. Волкера; він і до нині залишається почесним членом Асоціації з економічної історії, Міжнародного Економетричного товариства, Американського філософського товариства, а також Міжнародного статистичного інституту, Королівського статистичного товариства (Велика Британія). С. Кузнецю присуджені почесні вчені ступені Принстонського, Колумбійського, Пенсільванського, Гарвардського та Єврейського університетів. 1971 р. він удостоєний Нобелівської премії з економіки «за всебічне та обґрунтоване дослідження економічного зростання, яке дає нове і поглиблене розуміння економічної і соціальної структури та процесу розвитку».

Перші значні праці С. Кузнеця з'явилися в американській пресі вже в середині 20-х та на початку 30-х років ХХ ст. Це була серія книжок, присвячених застосуванню статистичних і економетричних методів обробки цифрових даних з метою виявлення різних типів коливань економічної активності. Серед них *«Циклічні коливання: роздрібна і оптова торгівля, Сполучені Штати, 1919–1925»* (1926 р.), *«Суть і значення тенденцій»* (1930 р.), *«Сезонні коливання у промисловості й торгівлі»* (1933 р.). С. Кузнеця особливо зацікавив теоретичний аспект проблеми циклічних коливань в економіці. Характерно, що у більшості пояснень їх природи, запропонованих на той час вченими, провідну роль відігравали особливості відтворення капіталу. При цьому ціни товарів або не бралися до уваги, або їм відводили другорядну роль індикаторів процесів, що відбували-

ся у сфері виробництва. Натомість уже в 1930 р. С. Кузнець опублікував працю *«Столітня динаміка виробництва і цін»*, в якій тривалі коливання досліджувалися на основі порівняльного аналізу різноманітної статистики виробництва і цін.

Фактично ця праця присвячена аналізу економічного зростання. Вчений досліджує в ній довгострокові тенденції у динаміці виробництва і цін за багатьма категоріями товарів у шести країнах за більш ніж столітній період. Він дійшов «висновку, що зростання виробництва окремих товарів нерідко проходить через періоди сповільнень» [4]. Останні свідчать про безсумнівну наявність циклічної складової у динаміці виробництва і цін, період якої, однак, перевищує тривалість звичайного економічного циклу, але коротший, ніж у «довгих хвиль М. Кондратьєва»: середня його тривалість складає приблизно 22 роки. С. Кузнець назвав ці хвилі «вторинними віковими коливаннями». То була його перша зустріч з явищем, яке у пізніших своїх працях він назвав «довгими коливаннями», а інші дослідники називають *«циклом Кузнеця»* [5].

Цей природний цикл ще отримав назву *«кривої Кузнеця»* (має форму, зворотну U-подібній кривій). Припускається, що *«крива Кузнеця»* описує наступну послідовність подій. На ранніх стадіях господарського розвитку інвестиційні можливості власників капіталу множаться, тоді як зростання заробітної плати робітників стримується припливом дешевої робочої сили із села до міста. У результаті у міру індустріалізації зростає нерівність: утворюється еліта, котру становлять заможні промисловці, а робітники як раніше злидарюють. Іншими словами, період глибокої нерівності, подібний до «довгого позолоченого віку» в Америці, – це природний продукт економічного розвитку. Однак потім капіталу стає багато, прибутки стабілізуються або навіть падають, приплив найманних робітників із села всихає, а заробітна плата починає зростати. Благополуччя набуває повсюдного характеру, а в економіці починає задавати тон середній клас. Сформульовані у *«Столітній динаміці виробництва і цін»* висновки стали одним із наріжних каменів його майбутніх спостережень за змінами у складі національного продукту, що супроводжують економічне зростання.

Наступні дослідження С. Кузнеця та ряду інших учених доводили наявність широкоамплітудних і тісно пов'язаних між собою коливань з періодом біля 20 років у багатьох сферах економічного життя Великобританії, США та інших держав. Ці сфери включали зростання населення, зовнішню та внутрішню міграцію, структуру внутрішніх інвестицій та міждержавних потоків капіталу, платіжний баланс і зростання грошової маси. Хоч питання про те, чи є хвилі С. Кузнеця самовідтворюючими, залишається відкритим і досі, вже саме їх виявлення мало величезне значення для аналізу довгострокового економічного зростання. Воно показало, зокрема, що для виділення довгострокових трендів необхідно брати до уваги періоди спостережень суттєво триваліші, ніж звичайний економічний цикл. Сам С. Кузнець пропонував при дослідженні економічного зростання виходити з періоду спостережень приблизно у 50 років.

Новим кроком у формуванні сучасної теорії економічного зростання стали розпочаті С. Кузнецом в середині 30-х рр. дослідження національного доходу й національного продукту США. Цій проблемі вчений присвятив серію праць, серед яких *«Національний дохід і формування капіталу, 1919–1935 рр.» (1937)*, *«Національний продукт з 1869 р.» (1946)*, а також *«Національний дохід і підсумки досліджень» (1946)*. С. Кузнець не був першим із тих, хто займався цими питаннями, але його праці зі статистики національного доходу і ВВП були написані настільки чітко і зрозуміло, що стали орієнтирами у цій сфері. Він більш точно оцінив випуск кінцевого продукту, формування капіталу і заощаджень, розподіл доходу між різними верствами населення. Нині термін «валовий національний продукт» (ВВП), який на початку минулого століття ігнорувався, прийнятий у всьому світі. Взятий на озброєння і запропонований вченим «подвійний обрахунок» національного доходу як суми витрат і як суми доходів. Його методи ста-

тистики національного доходу, національного продукту та інших важливих показників дозволили виробити єдину методику їх розрахунку для всіх країн світу, що позитивно вплинуло на подальші дослідження економічного зростання.

Основна програма досліджень С. Кузнеця в галузі економічного зростання була розпочата після Другої світової війни. Вона складалася з трьох частин. Перша була реалізована у вигляді серії великих статей, в яких визначалися природа предмету і план досліджень. Прикладом такої статті є праця *«До теорії економічного зростання» (1955 р.)*. Вчений стверджував, що загальна теорія економічного зростання повинна пояснювати і механізм розвитку передових промислових держав, і причини, що стримують розвиток відсталих країн; охоплювати держави як з ринковою, так і з плановою економікою, країни великі й малі, розвинуті та ті, що розвиваються; пояснювати вплив на економічне зростання зовнішньоекономічних зв'язків і, водночас, вплив війн та інтервенцій. На думку С. Кузнеця, необхідність постановки настільки амбіційних завдань пояснюється тим, що обґрунтовні висновки ми можемо робити лише у тому випадку, якщо будемо вивчати економічне зростання у найрізноманітніших контекстах і умовах.

Виходячи з цього, С. Кузнець наполягав, щоб емпіричні дослідження, які складали другу і основну частину його програми, були широко поставленими як у часі, так і у просторі. При цьому об'єктом спостереження мають виступати не географічні регіони чи промислові райони, а цілі країни. Вчений був переконаний, що, доки не буде завершено трудомістку підготовчу роботу збирання фактичного матеріалу про минулий досвід, доти будь-які не деталізовані чи не конкретні теорії економічного зростання є просто непотрібними. Він закликав до проведення широких емпіричних досліджень з чотирьох ключових елементів економічного зростання, до яких відносив демографічне зростання, зростання знань, внутрішньодержавну адаптацію до факторів зростання та зовнішні відносини між країнами. У нього вже були деякі «підтеорії» цих процесів, якими можна було керуватися в ході проведення необхідних досліджень, і він мав надію, що з часом ці концепції увійдуть до єдиної загальної теорії економічного зростання.

Ключовими публікаціями другої частини програми були десять знаменитих статей, надрукованих в журналі *«Economic Development and Cultural Change»* під загальною рубрикою *«Кількісні аспекти економічного зростання націй» (1956–1966 рр.)*, і підсумкове дослідження *«Сучасне економічне зростання» (1966 р.)*. Ці праці відображали результати історичного та статистичного аналізу зростання населення й національного продукту і змін у структурі економіки, що супроводжували це зростання. Почав вчений з відтворення довгих рядів показника національного продукту та пов'язаних з ним показників для США. Наступним кроком був збір даних по всіх країнах, де тільки можна було знайти надійну інформацію. Згідно з дослідженням С. Кузнеця сучасні темпи зростання були досягнуті внаслідок промислової революції, що відбулася в Англії між 1780 і 1820 рр., у США – між 1810 і 1860 рр. і в Німеччині – між 1820 і 1870 рр. У всіх цих країнах різке підвищення темпів економічного зростання збіглося зі становленням капіталізму як провідної економічної системи і супроводжувалося революційними технологічними вдосконаленнями.

Виконані С. Кузнецем емпіричні дослідження довели, що зростання агрегованого продукту країни неминуче передбачає глибоке перетворення всієї її економічної структури. Це перетворення зачіпає багато аспектів економічного життя – структуру виробництва, галузеву і професійну структуру зайнятості, поділ занять на роботу всередині сім'ї та ринкову діяльність, пофакторну структуру доходу, чисельність, віковий склад і територіальний поділ населення, міждержавні потоки товарів, капіталу, трудових ресурсів та знань, організацію промисловості й державне регулювання. На думку вченого, подібні зміни, раз по-

чавшись, формують, стримують або підтримують подальший економічний розвиток країни. Прослідкувавши виникнення сучасної економіки у різних країнах, С. Кузнець виділив три показники, що визначають приналежність тієї чи іншої держави до сучасної економіки: 1) темп приросту доходу на душу населення; 2) поділ робочої сили за галузями; 3) розміщення населення по території.

Третю частину дослідницької програми С. Кузнеця склали теоретичні гіпотези, висунуті ним при пошуку відповідей на запитання, що виникали в процесі його емпіричних досліджень. Наприклад, чому у довгостроковому аспекті питома вага нагромаджень у національному продукті зростає неоднаково із зростанням національного доходу? Уже саме виявлення цього явища було визначним і несподіваним емпіричним результатом. Пояснення ж його С. Кузнецем у багатьох відношеннях випереджало теорію життєвого циклу заощаджень. Або інше: чому в галузевій структурі зайнятості завжди спостерігається спершу зсув від виробничої промисловості на користь переробної, а потім у напрямі сфери послуг? Вчений пояснив це явище в термінах еластичності кінцевого попиту за доходами, закономірностями технологічного прогресу, в умовах якого витрати праці безпосередньо у виробництві – «в цеху» – скорочуються, зате зростає потреба в них для виконання проміжних або допоміжних функцій, особливо у сфері ділових та державних послуг, а також – неоднаковими темпами зростання продуктивності у цих трьох сферах. Це пояснення і донині залишається загальноприйнятним. С. Кузнецю належать десятки подібних теоретичних гіпотез.

Крім того, у ряді праць, зокрема *«Загальні принципи сучасного економічного зростання» (1966 р.)*, *«Русійні сили економічного зростання: що показує історія?» (1981 р.)* вчений зробив спробу об'єднати уявлення про найбільш загальні властивості та причини економічного зростання, виявити його природу на базі історичного досвіду. Мова йде про його погляди на первісні імпульси та адаптивні реакції у процесі зростання, – погляди, яких він послідовно дотримувався у своїх власних працях і які стали фундаментом для багатьох сучасних досліджень у цій галузі. Ним вперше було детально вивчено взаємовідносини між багатством і сукупним доходом. Визначивши національне багатство як вартість виробничого капіталу, землі та корисних копалин, він показав, що у міру економічного зростання відношення національного багатства до ВВП знижувалося (відношення ВВП до національного багатства збільшувалося).

Як вже відзначалося, С. Кузнець вважав, що сучасне економічне зростання бере свій початок у науково-технічному прогресі (НТП). У 1966 р. він доводив: «Епохальна інновація, яка характеризує нинішню економічну епоху, полягає у розширеному застосуванні науки для розв'язання проблем економічного виробництва» [6]. Тобто технологія являє собою лише потенціал: «Головне полягає саме у застосуванні [науки], причому це стосується не тільки підсумкового економічного зростання, але майже тією ж мірою – ефекту зворотного зв'язку щодо розвитку самої науки; виходить щось подібне до самостимуляції економічного зростання» [6]. Вчений вважав, що імпульс до зростання можливо і виникає у зв'язку з новим потенціалом, який зумовлюється технологічним прогресом, однак, якщо суспільство хоче цим потенціалом скористатися, воно має спершу змінити свою інституційну структуру. Подальше ж використання науки у виробництві «у певному сенсі еквівалентне створенню багатьох експериментальних лабораторій, які забезпечують нові дані для подальшого стимулювання наукового прогресу» [6].

Постскрипtum або висновки. Реалії теперішньої економічної ситуації змушують з усією серйозністю ставитися до науково-практичної спадщини С. Кузнеця. Важливо, що результати його новаторських досліджень продовжують реалізовуватися і у наш час. Лауреат Нобелівської премії з економіки 2008 р. П. Кругман переконаний, що «сучасну економічну статистику в основному розробив Саймон Кузнець» [7].

Всебічне й обґрунтоване дослідження економічного зростання, здійснене С. Кузнецем, дало нове поглиблене розуміння економічної і соціальної структури та самого процесу суспільного розвитку. Він зробив найбільший вклад у порівняльний аналіз економічного зростання. У 1970 р. майбутній Нобелівський лауреат Дж. Тобін писав: «в 1920-х і 1930-х роках С. Кузнець, який працював у НБЕД і Міністерстві торгівлі США, заклав концептуальний і статистичний фундамент рахунків національного доходу. Національний дохід, його компоненти і пов'язані з ними вимірники стали основними значущими змінними макроекономіки. Вони забезпечують вичерпне сумарне вимірювання результатів і напрямів використання економічної активності нації. Наприклад, вони дозволяють оцінити заощадження, інвестиції та споживання і роблять можливим вивчати процес накопичення капіталу, котрий відіграє центральну роль в макроекономічній теорії як на коротких, так і на довгих відрізках часу. Подібні національні рахунки будуються практично у всіх розвинених і в багатьох країнах, що розвиваються. Крім того, в Сполучених Штатах та в інших державах розширювалася і вдосконалювалася статистична інформація, що сприяє формуванню національних рахунків: дані про зайнятість і безробіття, індекси цін, заробітної плати і тривалості робочого дня, про фінанси та грошовий обіг, про рух фондів, міжнародну торгівлю і платіжний баланс тощо» [8].

Цілий ряд конструктивних пропозицій, що залишаються вкрай актуальними для нас, викладені С. Кузнецем у його нобелівській лекції [9]. Зокрема він виходить з того, що сучасне економічне зростання являє собою чітко виражену економічну епоху, яка почалася в кінці вісімнадцятого століття і охопила (якщо не враховувати деякі окремі ефекти) економічно розвинені країни. Ці країни названі розвиненими тому, що їм вдалося належним чином використати переваги сучасної технології, включають більшу частину Європи, колишні території західноєвропейських держав та океаном і Японію. Вчений переконує: передача технологія – необхідне джерело економічного зростання – це всього лише потенціал, необхідна умова, її однієї для економічного зростання ще недостатньо. Для того, щоб технологія використовувалася ефективно та широко і щоб її застосування стимулювало її власний розвиток, необхідні відповідні інституціональні та ідеологічні умови, котрі забезпечили б належне використання нововведень, що генеруються зростаючим обсягом знань людства.

С. Кузнець застерігає: економічне зростання неминуче викликає втрату відносних позицій цілого ряду груп населення – фермерів, дрібних виробників, землевласників, – котрі з цими змінами нелегко примирюються, а насправді, як показує історія, часто з ними прагнуть боротися. Тривале погіршення існуючих відносних позицій кількох груп населення здатне на конфлікти, незалежно від збільшення абсолютного доходу чи продукту в усіх групах. Нобеліант попереджає, що таке зростання вимагає стабільної, але гнучкої політичної та соціальної системи, здатної пристосуватися до швидких структурних зрушень і розв'язувати конфлікти, які вони викликають, одночасно підтримуючи в суспільстві групи, котрі сприяють зростанню.

Вчений радить розширити схему розрахунків національного продукту, включивши в неї приховані до тих пір, але, вочевидь, важливі витрати, наприклад, на освіту, капітальні затрати, зміни у рівні урбанізації чи стані навколишнього середовища та інші негативні результати масового виробництва. Кроками в цьому ж напрямі є пов'язані з цим спроби включити в економічний аналіз приріст знання, більшу увагу до використання часу і домашньому господарству як центру економічних рішень не тільки у сфері споживання, але також інвестицій. Ще одна порада заслуговує насамперед на пильну увагу керівництва країни: є величезна потреба у найширшому колі надійних даних, що означає, в першу чергу, дані, які ретельно вивчені у процесі економічного аналізу.

На жаль, в Україні діяльність видатного економіста С. Кузнеця майже невідома. Водночас його праці широко використовуються іноземними спеціалістами. Це ще одне свідчення, що у цивілізованому світі до порад нобеліантів прийнято прислухатися.

Список використаної літератури

1. Виступ Президента України Віктора Януковича на II засіданні Комітету з економічних реформ // <http://www.president.gov.ua/news/17301.html>
2. Довбенко М.В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія): навч. посіб. / М.В. Довбенко. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – С. 8–20.
3. Довбенко М.В. Видатні незнайомці (наукові ідеї, здобутки та життя економістів – лауреатів Нобелівської премії) / М.В. Довбенко. – К., 2000. – С. 39–46.
4. Абрамовиц М. Саймон Кузнец (1901–1985). – THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. Весна 1993. Т. 1, вып. 2 / М. Абрамовиц. – М., НАЧАЛА-ПРЕСС. – С. 228–234.
5. Довбенко М. Криза економіки – не криза науки: монографія / М. Довбенко. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – С. 241–242.
6. Kuznets S. Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread. – New Heaven, 1966. – P. 9, 12.
7. Кругман П. Кредо либерала / П. Кругман. – М.: Европа, 2009. – С. 50.
8. Тобин Дж. Денежная политика и экономический рост: пер. с англ. / Дж. Тобин. – М.: Книжный дом «Либроком», 2010. – С. 40.
9. Саймон Кузнец. Современный экономический рост: результаты исследований и размышления / Саймон Кузнец // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Сопред. редкол. Г.Г. Фетисов, А.Г. Худокормов. Т. V. В 2 кн. Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / Отв. ред. Г.Г. Фетисов. Кн. 1. – М.: Мысль, 2004. – С. 106–123.

Исследовано теоретическое наследие С. Кузнеця, продемонстрированы основные этапы разработки теории экономических циклов и системы основных макроэкономических показателей.

Ключевые слова: «закон Кузнеця», система национальных счетов, ВВП, эмпирические исследования.

The theoretical heritage S. Kuznets is explored, main stages of the development to theories of the economic cycles and systems main macro economic factors is demonstrated.

Key words: «Kuznets law», system national count, GNP, empirical studies.

Надійшло до редакції 15.04.2011.